

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 64.051.013
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4

Відгук

опонента, доцентки кафедри соціології факультету соціальних наук та соціальних технологій Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидатки соціологічних наук, доцентки Марценюк Тамари Олегівни на дисертаційну роботу Артеменко Анни Броніславівни «Мілітарна ідентичність у контексті соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС», що подана на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 05 – Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 054 – Соціологія

Актуальність теми дисертації. В Україні нараховується вже майже півмільйона людей зі статусом учасників бойових дій АТО/ООС. Очевидно, що така велика кількість людей не може бути гомогенною групою. Ветерани відрізняються за віком, регіоном походження, статтю, станом здоров'я тощо, але зазвичай стикаються із спільними проблемами, пов'язаними із поверненням до мирного життя, – викликами (ре)соціалізації і адаптації.

Ставлення у суспільстві до мілітаризму і ветеранів формується, у тому числі, завдяки ЗМІ. І це ставлення також впливає на сприйняття ветеранами свого мілітарного досвіду та процесу повернення до мирного життя. Героїзація та стигматизація – два протилежні образи ветеранів АТО/ООС, які використовуються у ЗМІ. Героїзація притаманна радше військовим, які перебувають на передовій в АТО/ООС. Натомість стигматизація – це образ тих, які повернулися після війни додому. Досвід військових дій вплинув на формування мілітарної ідентичності ветеранів і ветеранок, яка пов'язана із героїзацією і стигматизацією.

І хоча війна триває уже більше 7 років, питання мілітарної ідентичності залишається мало вивченим в українській соціології. Окрім того, доцільно розвивати військову соціологію, на яку у вітчизняній соціології протягом 30 років незалежності України звертали недостатньо уваги. Беручи до уваги усі ці аспекти, дисертаційне дослідження Анни Артеменко, мета якого – “виявлення взаємозв'язку між формами мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС та ступенем їхньої соціальної (ре)адаптації” (с. 25) є актуальним і важливим для української соціологічної науки і сучасного суспільства.

Обґрунтованість отриманих результатів і висновків роботи. Перший розділ «Теоретико-методологічні підходи до вивчення військових практик у

соціології» присвячений аналізу соціологічних концепцій мілітарних практик. Авторка доцільно використовує принцип історико-соціологічної періодизації, розрізняючи класичну, модерністську і постмодерністську теорії військової соціології (с. 35). Цитується класична праця Е. Дюркгейма “Самогубство” про те, що «схильність військових до самогубства значно інтенсивніше, ніж в осіб цивільного населення того ж віку» (с. 36). Дійсно, суїциди серед ветеранів – актуальна тематика, у тому числі, для сучасного українського суспільства. Окрім того, у першому розділі при розгляді постмодерністських теорій військової соціології слушно зазначено про важливу роль ЗМІ у формуванні образів війни і військових (с. 44-45). Анна Артеменко підсумовує, що “за темпоральним критерієм концепцію мілітарної ідентичності слід віднести до модерністського та постмодерністського етапів у розвитку військової соціології” (с. 47-48).

У другому розділі «Особливості мілітарної ідентичності як різновиду соціальної ідентичності особистості» розглянуті засади соціальної ідентичності в сучасній соціології, виявлено характеристики мілітарної ідентичності, розглянуто теоретичні підходи до вивчення проблеми мілітарного/постмілітарного транзиту. Важливо, що Анна Артеменко окремо вивчила гендерні аспекти мілітарної ідентичності, включивши ветеранок до свого дослідження. Емпіричним матеріалом цієї частини є 8 напівструктурованих інтерв'ю з ветеранками АТО/ООС з міста Житомира.

У третьому розділі увагу приділено методичним аспектам вимірювання мілітарної ідентичності, розглянуто різноманітні шкали. Анна Артеменко слушно зауважує, що “мілітарну ідентичність треба вивчати з використанням діяльнісного підходу, оскільки вона формується в ситуації здійснення таких специфічних військових практик, як участь у військових операціях, щоденні фізичні тренування, розвиток військових навичок...” (с. 122). Запропоновано розрізняти три типи мілітарної ідентичності за ступенем/інтенсивністю її вираженості – стійкий, ситуативний і несформований (Таблиця 3.3), а також три рівні соціальної адаптованості ветеранів: високий, середній, низький (с. 143-144). Основним емпіричним матеріалом дисертації виступає авторське кількісне соціологічне дослідження «Вплив мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на їхню соціальну адаптацію», яке було проведено в 2019-2020 рр. серед ветеранів АТО/ООС. Респондентів і респонденток класифіковано за формами мілітарної ідентичності (Таблиця 3.4), розглянуто детально чинники їхнього формування. Було з'ясовано, що “підвищення рівня мілітарної ідентичності дійсно корелює зі зниженням рівня соціальної адаптації ветеранів АТО/ООС” (с. 170). Наостанок Анна Артеменко виділяє три основні контексти соціальної (ре)адаптації військовослужбовців до цивільного середовища: а) транзит через вищу чи професійно-технічну освіту; б) транзит через сферу зайнятості; в)

транзит через створення/підтримання соціальних контактів зі «значущими іншими» (членами родини, друзями) (с. 206).

Наукова новизна результатів, одержаних у дисертації. Авторкою аргументовано і фахово представлено соціологічну методикку вимірювання мілітарної ідентичності з використанням низки показників. Використано об'єктивні та суб'єктивні показники для вимірювання рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів. Увагу акцентовано саме на мікро (індивідуальному) рівні (ре)адаптації ветеранів до мирного життя. Висновки роботи до розділів і загальні висновки є аргументованими і змістовними, пов'язаними із метою і завданнями дослідження. Поставлені гіпотези доведено або спростовано. Загалом робота демонструє логічний зв'язок теоретичного розділу з емпіричними.

Практичне значення отриманих результатів. Безумовно, що результати дисертаційного дослідження мають прикладний характер і можуть бути використані у подальшому проведенні досліджень, у викладанні, а також соціальній роботі із ветеранською спільнотою.

Результати роботи впроваджено в Департаменті праці, соціальної та сімейної політики Житомирської обласної державної адміністрації в сфері соціальної роботи з ветеранами АТО/ООС (Додаток В). Зокрема, на практиці застосовується методика виявлення рівня соціальної адаптації ветеранів до цивільного середовища з використанням об'єктивних та суб'єктивних показників, а також методика вимірювання рівня мілітарної ідентичності ветеранів.

Військова соціологія стає усе більш актуальною в закладах вищої освіти та потребує розвитку і додаткової уваги. Дисертаційне дослідження сприяє приверненню уваги до цієї галузі соціології.

Дисертаційне дослідження містить низку практичних рекомендацій, які можуть взяти до уваги Міністерство у справах ветеранів України, а також інші державні структури, які працюють із ветеранами АТО/ООС. Як слушно зазначає Анна Артеменко: «потрібно більше уваги приділяти популяризації вищої освіти серед ветеранів та розвивати університетські проекти «дружності до ветеранів»» (с. 213).

Повнота викладення основних результатів дисертації в опублікованих працях. Наукові публікації авторки, які представлені у фахових виданнях, відбивають усі основні положення дисертації. Основні тези і висновки дисертації науково обґрунтовані, відзначаються новизною та демонструють особистий вклад авторки у розвиток наукових досліджень у галузі військової соціології. Результати дисертаційного дослідження викладено у 21 наукових працях, серед яких 5 статей у фахових наукових виданнях України та 1 стаття в науковому періодичному виданні інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу.

Зауваження та коментарі до дисертаційного дослідження. На сторінках 72-73 авторка аргументує використання термінології “мілітарна ідентичність”. Доцільно було б у цій аргументації перекладу на українську термінології “military identity” як мілітарна ідентичність (а не військова ідентичність) надати посилання на певні джерела. Адже “military sociology” перекладається на українську як “військова соціологія”, поняття “мілітарна соціологія” не вживається. Постає питання, чому б не використовувати поняття військова ідентичність, що трапляється подекуди в деяких наукових працях (які можна відшукати на “googlescholar”). Також варто було б проконсультуватися із філологічним науковим середовищем щодо вживання мілітарний / військовий. Тобто, без фахових посилань на джерела цей абзац не виглядає переконливо.

Важливо, що авторка включила в дослідження глибинні інтерв’ю з військовими жінками, але варто було б ретельніше продумати етичні засади цього емпіричного дослідження, зокрема, питання конфіденційності респонденток (с. 103). Тематика дослідження є доволі чутливою, постає питання, чи варто вказувати повні соціально-демографічні характеристики респонденток (Таблиця 2.1), за якими їх як мешканок Житомира можна досить просто ідентифікувати. Окрім того, для інтерв’ю (в рамках якісних соціологічних методів), які передбачають не позитивістський, а інтерпретативний підхід до аналізу суспільних відносин, не є необхідним пропонувати гіпотези. А якщо вже їх і пропонувати, то варто чітко зазначити джерела цих гіпотез із фахової літератури, розглянутої перед тим (аби гіпотези не виглядали як самоочевидні та базовані на стереотипних уявленнях авторки дослідження).

Додаткові запитання викликає розуміння авторкою поняття гендерна рівність в інтерпретації результатів. Наприклад, на с. 104 авторським коментарем зазначено, що “Жінки підкреслили важливість гендерної рівності у мілітарній сфері”. Для цієї тези подано цитату, яка, навпаки, є прикладом гендерного стереотипу: *«у присутності жінки якимось і чоловічий колектив стає більш стриманішим, чоловіки поводяться якимось так спокійніше, я думаю що жінка якимось все-таки нейтралізує негатив»*. Виходить, що жінки у військовій сфері – це спокій і позитив, примирення конфліктів, а чоловіки – нестримність і негатив? Загалом отриманий емпіричний матеріал є важливим для цього дослідження, але потребує ретельнішої уваги до його інтерпретації. Наостанок варто було б прописати методологію аналізу інтерв’ю, особливості формування вибірки, обмеження цього методу дослідження.

Ретельнішої уваги також потребує питання формування вибірки ветеранів АТО/ООС для авторського соціологічного дослідження (с. 147). Зокрема, не зазначено про певні обмеження вибірки, її (не)репрезентативність, генеральну сукупність, бракує аргументації використання авторського підходу до вибірки (де, наприклад, частка жінок значно більша від частки жінок у генеральній

сукупності ветеранок АТО). Ці всі аспекти важливі для розуміння надійності отриманої інформації, особливо, у позитивістській парадигмі інтерпретації даних. Також беручи до уваги отримані дані, чи існують статистично значущі гендерні відмінності у відповідях респонденток і респондентів? Оскільки результати опитувань громадської думки в українському суспільстві свідчать про регіональні відмінності у ставленні до ветеранів та довірі до них, цікаво було б дізнатися, чи в авторському емпіричному дослідженні можна відстежити подібні тенденції.

Авторка зауважує про специфіку армійського середовища як такого, що пов'язане із чоловічим домінуванням, гегемонною маскулінністю (с. 89), але доцільно було б ретельніше вивчити мілітарну ідентичність як маскулінне явище (беручи до уваги напрацювання, зокрема, із соціології маскулінності). Фактично, мілітарна ідентичність більш активно починає формуватися протягом подій на Євромайдані (2013-2014) і далі – бойових дій на Донбасі. Наприклад, українська співачка і волонтерка Майдану Марія Бурмака у своєму фейсбуці написала: *«Ці події наших хлопців зробили справжніми чоловіками. Сміливими, сильними, вольовими! Ми самі колись їм дорікали браком мужності. Так от тепер вони всі такі, якими і мають бути чоловіки!»*. Серед цитат з онлайн постерів Майдану також варто виокремити: *«Нація існує, поки є чоловіки, готові за неї воювати»*. Зароджуючись протягом протестних подій на Євромайдані, мілітарна ідентичність закріплюється у військових діях на Донбасі. Якщо ж розглядати мілітарну ідентичність через теорію кризи маскулінності, то варто зауважити про деструктивні (домашнє насильство у сім'ях ветеранів, участь у напівмілітарних формуваннях тощо) та конструктивні (політичний і громадський активізм тощо) практики виходу з кризи. Зокрема, у цих напрямках авторка може продовжувати працювати над зазначеною тематикою.

Не зовсім коректно особливі вимоги стосовно фізичної підготовки жінок називати “дискримінаційними практиками” (с. 98). Адже у процесі інтеграції жінок у збройні сили окрім підходу гендерної рівності (який не заперечує біологічні відмінності жінок і чоловіків) існує також підхід, який передбачає “гендерну чутливість” (відмінності у потребах жінок і чоловіків, будові тіла тощо, різний історичний досвід участі жінок у військових практиках). Окрім того, поняття дискримінації є передусім юридичним і передбачає аналіз відповідного законодавства.

Концептуалізуючи поняття “мілітарна ідентичність” (с. 73), авторці доцільно було б пояснити суміжну термінологію, яка використовується: “військові групи”, “армійське/мілітарне поле”, “військові практики”.

Чинником формування мілітарної ідентичності також може бути соціалізація в мілітарному професійному сімейному середовищі, що притаманна так званім “династійним” військовим, певна “військова сімейна традиція”, як

давня, так і нова. Адже загалом серед військових є поширеним, коли кілька членів/кинь родини працюють у збройних силах, йдуть в армію, добровольцями в АТО.

Серед порад для авторки зазначу про важливість використання фахової (коректної) термінології, наприклад, замість “гомосексуаліст” (с. 44) варто вживати “гомосексуал”, адже саме так перекладається англomовний термін “homosexul”, який в оригіналі у Таблиці 1.1 подає Артеменко Анна.

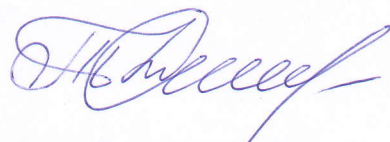
Загальні висновки. Дисертація Анни Артеменко є завершеним, самостійним і актуальним для сучасного українського суспільства дослідженням, виконаним з використанням фахової термінології, міжнародних і вітчизняних наукових праць і результатів власного емпіричного дослідження. При розгляді дисертаційного дослідження не було виявлено порушень академічної доброчесності.

Окрім вітчизняних досліджень, авторка у переліку списку використаних джерел посилається на фахову міжнародну літературу, як-от, публікації з “Journal of Military Studies”, “Armed Forces and Society”, “Social Forces”, “Journal of Military Ethics” тощо.

Зміст дисертаційної роботи відповідає спеціальності 054 – Соціологія, відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 р. № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» і «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» (постанова Кабінету Міністрів України від 6.03.2019 р., №167). Беручи до уваги все вищезазначене, враховуючи вагомість і практичну значущість результатів, отриманих у результаті дослідження, вважаю, що авторка дисертаційної роботи “Мілітарна ідентичність у контексті соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС” Артеменко Анна Броніславівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки).

Офіційна опонентка:

к. соц. н., доцентка, доцентка кафедри соціології
факультету соціальних наук та соціальних
технологій Національного університету
«Кієво-Могилянська академія»

Марценюк Тамара Олегівна

Підпис Марценюк Т.О. підтверджую:
Вчений секретар Національного університету
«Кієво-Могилянська академія»

«23» 04 2021 р.